ՀԱԴՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ՍԵՐԳԵՅ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

ԶԱՎԵՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ-ԵՂԻԱՅԱՆ ԵՎ ԻՐ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԻ Հայոց պատրիարքությունն իր դարավոր պատմության ընթացքում նշանակալի դերակատարություն է ունեցել Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայության կյանքում՝ ոչ միայն հոգեւոր կամ ներքին համայնքային կենսական պահանջները բավարարելու տեսանկյունից, այլեւ օսմանյան պետական իշխանության հետ ունեցած հարաբերություններում։ Հետեւաբար, պատրիարքի անձի գործոնը հարկ է արժեւորել միաժամանակ նրա քաղաքագիտական հնարավորությունների համապատկերում։

Պատրիարքական յուրաքանչյուր ընտրությունից առաջ համայնքի ունեցած սպասելիքները առաջադրված թեկնածուից հիմնականում պայմանավորված են ազգային հարցերի լուծման վերաբերյալ վերջինիս ունեցած տեսլականով, ինչպես նաեւ պետական մարմինների հետ շփումներում քաղաքական գործչին հատուկ հմտությունների դրսեւորմամբ։

Այս առումով Ի. դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած իրադարձությունները, մասնավորապես՝ Բալկաններում ծայր առած ազգային-ազատագրական շարժումները, որոնք անուղղակի կերպով հող նախապատրաստեցին հայկական բարենորոգումների հարցի՝ վերստին միջազգային քաղաքական օրակարգում հայտնվելու առնչությամբ, առավել հրատապ դարձրին պատրիարքական ընտրության հարցը։

Դեռեւս 1913 թ. օգոստոսի 2-ին, Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարք Հովհաննես արք. Արշարունու (1911–1913 թթ.)՝ արդարադատության նախարարությանը ներկայացրած հրաժարականի դիմումի համաձայն,

դադարեցվել էր նրա ծառայությունը։ Նա նախընտրել էր կյանքի մնացած մասն անցկացնել «աղոթքով՝ ի բարօրություն եւ երջանկություն օսմանյան պետության եւ ազգի»[1]։ Սակայն Արշարունի պատրիարքի հեռացման բուն պատճառը, առողջական խնդիրներից զատ, ինչպես վերջինս նշում է հրաժարականի դիմումի մեջ[2], իր անձի նկատմամբ առկա անվստահության բուռն ալիքն էր, որ համակել էր ինչպես հասարակ ժողովրդին, այնպես եւ մտավորական շրջանակներին եւ հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներին։ Ահավասիկ, Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը Զավեն եպիսկոպոսին ուղղված՝ 1913 թ. հուլիսի 20-ի նամակում մի դեպք է հիշատակում, երբ Ռոդոսթոյի կոտորածներից փրկված մի խումբ հայեր Արշարունի պատրիարքին օգնության խնդրանքով դիմելիս արժանանում են անտարբեր վերաբերմունքի[3]։ Նա նաեւ նշում է. «Արշարունիին վարկաբեկութեան պատճառներէն մէկն ալ այս էր. գացած տեղերը եւ մօտեցած անձերը չխտրել, ընտանեկան զուարճութեանց մասնակցիլ, դեղարաններ եւ պէրպէրի խանութներ ատեն ատեն անցնել, յարմար անյարմար տեղեր մտնել»[4]։ Իր հերթին, բանաստեղծ Վահան Թեքեյանը, որն այդ տարիներին գործուն կերպով ներգրավված էր Պոլսի ազգային-հասարակական կյանքում, Զավեն պատրիարքին ուղղված՝ 1913 թ. նոյեմբերի 17-ի նամակով հայտնում է, որ Արշարունի սրբազանի «անհնարին դարձած պաշտօնավարութեանը» վերջ դնելու նախաձեռնությունը եղել է իր եւ Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանի ծրագիրը[5]։

Ըստ էության, պատրիարքական պարտականությունները կատարելիս Արշարունի սրբազանի թույլ տված սխալներն ու թերացումները, ինչպես եւ երիտթուրքական կառավարության հետ ունեցած հարաբերություններում դիվանագիտական ճկուն քաղաքականության պակասը,

---

[1] Հարկ է նշել, որ Արշարունի պատրիարքը հրաժարականի տարբեր դիմումներ է ներկայացրել թե՛ կառավարությանը, թե՛ Կոստանդնուպոլսի Հայոց ազգային ժողովին (տե՛ս Başbakanlık Osmanlı arşivi, Adliye ve mezâhib İrâdeleri, nr. 113/1331. N/02 (R. Güllü, Ermeni sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878–1923), Ankara, 2015, s. 418). Ազգային Ժողովը ցաւով կընդունի Սրբազան Պատրիարքին հրաժարականը. 1-ի դէմ 44 քուէով. Ընտրութիւն Քաղ. Ժողովի անդամներու. Նոր Կրօնական ժողովը, «Ժամանակ», Պոլիս, 1913, յուլիս 20, Ս. Պատրիարքին հրաժարականէն ետք Կրօնական ժողովին վաւերացումը, «Ժամանակ», Պոլիս, 1913, յուլիս 21, էջ 2)։

[2] Ն. տ.։

[3] Զաւէն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 7։

[4] Ն. տ., էջ 8, 9։

[5] Ն. տ., էջ 9, 10։

համայնքի աշխարհիկ եւ հոգեւոր ներկայացուցիչներին ստիպեցին միջոցներ ձեռնարկել։

Նրա հրաժարականից հետո՝ հուլիսի 26-ին, Ընդհանուր ժողովի նիստին պատրիարքական տեղապահ ընտրվեց Գաբրիել եպիսկոպոս Ջեւահիրջյանը, որը պետք է զբաղվեր ինչպես պատրիարքարանի, այնպես եւ պատրիարքի ընտրության կազմակերպական խնդիրներով[6]։ Հարկ է նշել նաեւ Հայկական բարենորոգումների հարցով Ջեւահիրջյանի մի շարք հանդիպումները եւրոպացի դեսպանների հետ[7]։

Հայկական ազգային շրջանակները մեծ հույս էին փայփայում, որ բարենորոգումները շուտով կյանքի կկոչվեն, ուստի ընդհանուր տրամադրություն կար պատրիարքական աթոռին տեսնելու հայաբնակ նահանգների առաջնորդներից մեկին, որը «երկար ատեն գաւառը գտնուած լինելով՝ բուն ժողովուրդը մօտէն ճանչնար եւ անոր պահանջներուն եւ հոգեբանութեան տեղեակ ըլլար»[8]։ Ընդ որում, նոր պատրիարքի ընտրության հարցում առաջնահերթությունը տրվելու էր այն երիտասարդ եկեղեցականին, որն իր փորձառությամբ եւ գիտելիքներով կնպաստեր թե՛ պատրիարքարանի լիակատար գործունեության իրականացման եւ թե՛ Հայկական բարենորոգումների ծրագրի ժողովներն առաջնորդելու ուղղությամբ։ Այդպիսի թեկնածուներ էին նկատվում Զավեն եպիսկոպոս Տեր-Եղիայանը (Սղերդ), Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանը (Պոլիս), Գաբրիել եպիսկոպոս Ջեւահիրջյանը (Պոլիս), Սմբատ եպիսկոպոս Սաադեթյանը (Ադաբազար) եւ Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակյանը (Պարտիզակ)[9]։

Սակայն վերոհիշյալ բոլոր թեկնածուների մեջ առանձնանում էր Զավեն Տեր-Եղիայանը։ Նրան իր անվերապահ վստահությունն էր հայտնել Օրմանյան սրբազանը. «Ես բաւական մաս մը ունիմ այդ գործին մէջ ամէնուն միտքը շինելով, եւ բոլոր անոնց խօսելով, որոնք ինծի կը հարցնէին, թէ նորերէն յարմարագոյնը ո՞վ է։ Ամէնուն քու անունդ տուած, եւ ցուցուցած եմ իբրեւ վարչագէտ, քաղաքագէտ, լեզուագէտ, վարուիլ գիտցող, աշխատող, արթուն եւ պարագաներ ուսումնասիրող»[10],- գրում է

[6] «Ճէվահիրճեան սրբազան պատր. տեղապահ», «Ժամանակ», Պոլիս, 1913, Յուլիս 20, էջ 2։

[7] R. Güllü, a.g.e., s. 419.

[8] Վ. Փափազեան, Հայկական Բարենորոգումները (1912–1914), «Վէմ», Փարիզ, 1934, Դ. մարտ-ապրիլ, էջ 73։

[9] «Պատրիարքական ընտրելեաց հնգանուն ցուցակը», «Հեռաձայն», Պոլիս, 1913, Օգոստոս 29, էջ 2։

[10] Զաւէն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 8։

Օրմանյանը Զավեն եպիսկոպոսին։ Մինչդեռ վերջինիս անունը շարունակում էր անհայտ մնալ պոլսահայ մտավորականության եւ ազգային կուսակցությունների լայն շրջանակների համար[11]։ Ավելին, նրա մինչպատրիարքական շրջանի կենսագրության վերաբերյալ տեղեկությունները բավականին սուղ են եւ հաճախ ոչ ճշգրիտ[12]։ Ուստի, հարկ ենք համարում անդրադառնալ նրա կենսագրական ընդհանուր տվյալներին, քանի որ դրանք կարեւոր դեր ունեցան Զավեն եպիսկոպոսին պատրիարքական թեկնածու առաջադրելու հարցում։

Զավեն Տեր-Եղիայանը ծնվել է 1868 թ. սեպտեմբերի 8-ին, Միջագետքի Մոսուլ քաղաքում, սղերդցի Տեր Ավետիս քահանայի ընտանիքում։ Նախնական կրթությունն ստացել է Բաղդադի ազգային վարժարանում՝ աշակերտելով նշանավոր վարժապետ Միհրան Սվաճյանին։ Դպրոցն ավարտելուց հետո՝ 1888–1890 թթ., վերջինիս հորդորով զբաղվել է ուսուցչությամբ։ 1890–1895 թթ. ուսանել է Արմաշի նորաբաց դպրեվանքում։ 1892 թ. ձեռնադրվել է սարկավագ։ 1895 թ. հունիսի 18-ին Մաղաքիա Օրմանյանի կողմից՝ օծվել աբեղա։ Ավարտաճառի թեման եղել է Հովհան Օձնեցի կաթողիկոսի գործունեությունը։ 1896 թ. մայիսի 26-ին ձեռնադրվել է վարդապետ։ Օրմանյան Սրբազանի առաջարկությամբ մեկ տարի ուսուցչություն է արել դպրեվանքում։

Օսմանյան բանկի գրավումը եւ Պոլսում դրան հաջորդած հայերի ջարդը վտանգավոր իրադրություն ստեղծեցին Արմաշի դպրեվանքի հետագա ճակատագրի առնչությամբ։ Դպրեվանքի վանահայր եւ տեսուչ Մաղաքիա արք. Օրմանյանը եւ ներքին տեսուչ Եղիշե վարդապետ Դուրյանը հարկադրված հեռացան Պոլիս։ Հին միաբաններից Արմաշում մնաց Մամբրե վարդապետ Նալբանդյանը, որին հանձնվեց

[11] Ե. Կողբացի, Ընդդէմ ազգային աղանդաւորաց, «Հեռաձայն», Պոլիս, 1913, Օգոստոս 29, էջ 1։

[12] Զավեն պատրիարքի մասին լույս տեսած մի շարք կենսագրականներում թույլ են տրվել բազում սխալներ՝ կապված տեղի եւ թվականի հետ։ Սակայն առաջնային սկզբնաղբյուր համարելով Զավեն պատրիարքի հուշագրությունը, որը եւս զերծ չէ որոշակի անճշտություններից, մյուս աղբյուրների հետ ըստ ժամանակագրության համադրելով՝ փորձել ենք համառոտ ներկայացնել վերջինիս ընդհանուր կենսագրությունը մինչեւ Կոստանդնուպոլսի պատրիարք ընտրվելը (տե՛ս Զաւէն Արքեպս., Նշվ. աշխ., էջ 1–4, «Անդրանիկ կոնդակներ սահմանադրական շրջանի պատրիարքներու», հրատ. պատրաստեց Վաղարշակ սրկ. Սերովբեան, Ստանպուլ, 2013, էջ 165, Մ. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Գ., Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 5498, 5499, «Ազգ. Ժողովին հանդիսաւոր նիստը. Զաւէն Եպս.՝ Պատրիարք ընտրուած 82ին 64 քուէովը», «Հեռաձայն», Պոլիս, 1913, Օգոստոս 31, էջ 2, R. Güllü, a.g.e., s. 420–421, K. Pamukciyan, Biyografileriyle Ermeniler, C. IV, İstanbul, 2003, s. 210, P. Tuğlaci, Tarih boyunca Batı Ermenileri, Cilt: III (1891–1922), İstanbul, 2009, s. 597).

փոխանորդության պաշտոնը, իսկ երիտասարդներից մնացին Զավեն եւ Աղան վարդապետները, որոնց համապատասխանաբար վստահվեցին մատակարարության գործի եւ ներքին տեսչի պարտականությունները։ Կարճ ժամանակ անց, երբ Կոստանդնուպոլսի Հայոց «երկաթյա» պատրիարք Մատթեոս արք. Իզմիրլյանի աքսորից հետո պատրիարք ընտրվեց Մաղաքիա արք. Օրմանյանը, վերջինիս ջանքերով Արմաշի դպրեվանքը փրկվեց վերջնական կործանումից։ 1897 թ. Զավեն վարդապետը մեկնեց Պոլիս եւ պատրիարքի կարգադրությամբ 1897–1898 թթ. քարոզչական գործունեություն իրականացրեց Սամաթիայի Ս. Գեւորգ եւ Խասգյուղի Ս. Ստեփանոս եկեղեցիներում՝ միաժամանակ վարելով Օրմանյան պատրիարքի անձնական քարտուղարի պաշտոնը։

Ազգային վարչության որոշմամբ Զավեն վարդապետը նշանակվել է Կարինի առաջնորդական տեղապահ, իսկ 1901 թ.՝ ընտրվել Կարինի հոգեւոր թեմի առաջնորդ։ «Օսմանյան կայսրությանը մատուցած բարեխիղճ ծառայության համար» տեղական իշխանությունների կողմից 1905 թ. պարգեւատրվել է սուլթան Աբդուլ Մեջիդի անվան շքանշանով։ 1906 թ. հրաժարվելով թեմական առաջնորդի պաշտոնից՝ Զավեն վարդապետը վերադարձել է Պոլիս, ստանձնել Յենիքյոյի Ս. Աստվածածին եւ Մաքըրքյոյի (Բաքըրքյոյ) Ս. Ծնունդ, Ս. Աստվածածին եկեղեցիների քարոզչի պաշտոնը։ Ազգային վարչության կողմից 1908 թ. նշանակվել է Վանի առաջնորդական տեղապահ։ 1909 թ. ընտրվել է Դիարբեքիրի հոգեւոր թեմի առաջնորդ, որտեղ պաշտոնավարել է մինչեւ իր պատրիարքական ընտրությունը։ 1910 թ. սեպտեմբերի 19-ին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Մատթեւոս Իզմիրլյանի կողմից ձեռնադրվել է եպիսկոպոս։ Տիրապետել է հայերենին, օսմաներենին, արաբերենին, ֆրանսերենին, անգլերենին։

Այս հարուստ փորձառության մեջ հատկանշական է հայաբնակ մի շարք գավառներում (Էրզրում, Վան, Դիարբեքիր) Զավեն Տեր-Եղիայանի պաշտոնավարությունը, որը, ինչպես վերը նշեցինք, կարեւոր երաշխիք էր Պոլսի Ազգային ժողովի խմբակցությունների վստահությունը շահելու համար։ Սակայն Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն եւ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունների դիրքորոշումները պատրիարքական թեկնածուի հարցում չէին համընկնում, ինչը պարզորոշ դարձավ վերջնական քվեարկության արդյունքում[13]։ Առաջինները պաշտպանում

[13] Ե. Օտեան, *Վաղուան պատրիարքը, «Հեռաձայն», Պոլիս, 1913, Օգոստոս 28, էջ 1։*

էին Եղիշե արքեպիսկոպոս Դուրյանի թեկնածությունը, իսկ Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցությունը որոշեց պահպանել չեզոքություն[14]։

Այսպիսով, 1913 թ. սեպտեմբերի 12-ին Գում Գափուի Մայր եկեղեցում պատրիարքական տեղապահ Գաբրիել եպիսկոպոս Ջեւահիրջյանի նախագահությամբ տեղի ունեցավ նոր պատրիարքի ընտրությունը[15]։ Քվեարկությունը, որին մասնակցեց Ընդհանուր ժողովի 82 պատգամավոր, արձանագրեց հետեւյալ արդյունքները.

Տ. Զավեն եպս. Եղիայան՝ 64,

Տ. Եղիշե արք. Դուրյան՝ 11,

Տ. Ստեփան արք. Հովակիմյան՝ 1,

Ջեռնպահ՝ 6։

Փաստորեն, ձայների գերակշիռ մեծամասնությամբ Դիարբեքիրի հոգեւոր թեմի առաջնորդ Զավեն եպիսկոպոս Տեր-Եղիայանն ընտրվեց Կոստանդնուպոլսի Հայոց 79-րդ պատրիարք։

Ամփոփելով՝ նշենք, որ Զավեն պատրիարքի ընտրությունը կարեւոր հանգրվան եղավ նախեւառաջ համախմբելու արեւմտահայության տարբեր հատվածներին։ Լինելով կրոնական փոքրամասնության առաջնորդ՝ Զավեն պատրիարքը միաժամանակ իր ուսերին էր վերցնում նաեւ պոլսահայ համայնքի քաղաքական ղեկավարությունը։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի հորձանուտում հայտնված հայության ազգային շահերի պաշտպանության առումով թե՛ համայնքային, թե՛ պետական մարմինների հետ նրա վարած քաղաքականությունը էական նշանակություն ունեցավ հայոց պատմության համար, ինչն արդի պատմագիտությունը դեռեւս բազմակողմանիորեն չի ուսումնասիրել։

РЕЗЮМЕ

Избрание Патриарха армян Константинополя, которое состоялось накануне Первой мировой войны, имело важное историческое значение в жизни западного армянства. Предводитель духовной епархии Диарбекира епископ Завен Тер-Егиаян, с учетом богатого опыта руководителя общины и занятия ответственных церковных должностей в ряде армянонаселенных провинций

[14] ԶԱՒԷՆ ԱՐՔԵՊՍ., *նշվ. աշխ., էջ 10։*

[15] *«Ազգ. Ժողովին հանդիսաւոր նիստը», էջ 2։*

Османской империи, большого авторитета, приобретенного в результате бескорыстного служения в течение длительного времени, был избран Патриархом Константинопольского патриархата Армянской апостольской церкви абсолютным большинством голосов на Соборе представителей духовного и мирского сословий в 1913 году.

Целью нашего исследования является рассмотрение обстоятельств избрания патриарха в преддверии Первой мировой войны, как политический важный шаг в отношениях армянской общины и младотурецким правительством.

SUMMARY

The election of the Armenian Patriarch of Constantinople prior the outbreak of World War I had a great impact on the lives of Western Armenians. At the Representative Council of the spiritual and secular classes held in 1913, Bishop Zaven Ter-Eghiayan, Primate of the Diocese of Diyarbakir was elected, by an absolute majority of votes, as the Armenian Patriarch of Constantinople taking into consideration his rich experience gained in the long-held church positions in a numbers of Armenian-populated provinces of the Ottoman Empire and huge respect of the community.

The aim of our study is to consider the circumstances of the election of the patriarch on the eve of World War I, as a political important step in the relations between the Armenian community and the Young Turks' government.